

Ҳ. НЕМАТОВ

ЎЗБЕК ТИЛИ ТАРИХИЙ ФОНЕТИКАСИ

Ҳ.Неъматов

ЎЗБЕК ТИЛИ ТАРИХИЙ ФОНЕТИКАСИ

Педагогика институтлари ва университетларнинг
филология факультетлари учун қўлланма

Ўзбекистон Халқ таълими вазирлиги тасдиқлаган

Тошкент "Ўқитувчи" 1992

ТАҚРИЗЧИ: Филология фанлари доктори, профессор
А. Б. АБДУЛЛАЕВ

Н 4602020400-47 55-91
353 (04) - 91

© "Ўқитувчи" нашриёти, 1992

ISBN 5-645-01363-8

КИРИШФОНЕТИКА ВА ФОНОЛОГИЯ

XX асрнинг бошларигача тилнинг товуш системаси, урғу ва интонацион хусусиятлари, асосан, фонетика бобида урганилар эди. Систем (структур) тилшуносликнинг шаклланиши натижасида фонетика билан фонология фани фарқлана бошлади. Фонетикада ҳам, фонологияда ҳам моддий (материал) томони – ифода плани урганилади. Лекин улар тилнинг фонетик бирликлари – товушлар, урғу ва оҳанг-ни қайси жиҳатдан урганиши билан бир-биридан фарқ қилади. Фонетикада товушларнинг акустик=артикуляцион, яъни ҳосил бўлиш ва талаффуз каби табиий (физиологик) хусусиятлари, урғу ва оҳангнинг моддий (физик) белгилари (миқдори, кучи), товушларнинг ўзаро таъсир асосида ўзгаришлари ўрганилоа, фонологияда товуш, урғу ва оҳангнинг ижтимоий вазифаси – маъно фарқлаш хусусияти ўрганилади. Шунинг учун фонетик ҳодисаларни миқдорий кўрсаткичлар билан асбоб=уқуналар воситасида (экспериментал равишда) ўрганиш ва кўрсатиш мумкин; фонологик ҳодиса ва хусусиятлар эса тил системаси ичидаги элементларни ўзаро қўйиш асосида очилади. Тилда фонологик қимматга эга бўлган ҳар бир ҳодиса албатта маълум бир ижтимоий қимматга – маъно фарқлаш хусусиятига эга бўлиши лозим. Масалан, ўзбек тилида кир (кйр) ва кйр (кър) сўзларида маъно к ва қ товушлари воситасида фарқланади. Демак, ўзбек тилидаги к ва қ орасида фонологик фарқ маъжуд. Товушларнинг маъно фарқлашга хизмат қилувчи белгилар асосида қарам=қарши қўйилиши фонологик зиддият (оппозиция) дейилади. Бир=биридан фақат бир белгиси билан фарқланувчи фонемалар орасидаги зиддият бевосита фонологик зиддият дейилади. Чунончи, +й→+у, к-г, д-б, д-з ва ҳ.

Маъно фарқлашга хизмат қилувчи энг кичик бутунликлар – муо-тақил фонемалар фонологик зиддиятлар бирлиги сифатида кела олади.

Товушлар орасида маъно фарқлашга хизмат қилувчи фонологик фарқлар билан бирга маъно фарқлашга хизмат қилмайдиган, товушларнинг нутқидаги ўрни, қандай товушлар билан ёнма=ён келиши, урғусиз ва урғули бўғинда бўлиши билан боғлиқ талаффуз фарқлари ҳам бор. Чунончи, кйр сўзида и товуши к нинг таъсирида юмшоқ, кйр сўзида эса қ нинг таъсирида қаттиқ талаффуз эти-

лади. Лекин и ва ы бу оузларда маъно фарқлашга хизмат қилмайди; бу оузларда маъно фарқлаш вазифасини к ва қ фонемалари бажаради, ы ва и товушлари эса ўзбек тилидаги оралик (индифферент) (қаттиқ ҳам, юмшоқ ҳам була оладиган) +и унлисининг икки фонетик кўриниши (варианти)дир. Индифферент +и нинг қачон ь, қачон и шаклида юзга чиқиши унинг ҳолати, қўшни товушларнинг табиати билан боғлиқ. Фонома кўринишлари орасидаги маъно фарқлашга хизмат қилмайдиган бундай фарқ фонетик фарқ, фонема кўринишларининг ўзаро қарама-қарши қўйилиши эса фонетик зиддият деб айтилади. Фонетик фарқлар муостақил фонемаларни эмас, фонема кўринишларини фарқлашга хизмат қилади. Ҳозирги ўзбек тилида нафақат+и, балки +а, +у, +ў унлиларининг ҳам қаттиқ ва юмшоқ кўринишлари бор. Масалан, галла, бузук, қўл оузларида бу унлиларининг қаттиқ кўринишини кўроқ, калла, тузук, қўл оузларида уларнинг юмшоқ кўриниши келади.

Товушлар орасидаги фонетик ва фонологик фарқни аниқлаб олиш тарихий фонетикани ўрганишда жуда муҳимдир, чунки тарихий тараққиёт натижасида муостақил фонемалар орасидаги фонологик фарқлар йўқолиб, улар бир фонеманинг кўринишларига айланиши ёки аксинча, фонетик фарқ фонологик фарқ даражаювга кўтарилиши, тарихий фонетик кўринишлар муостақил фонемаларга айланиши мумкин.

ТАРИХИЙ ФОНЕТИКАНИНГ УРГАНИШ ОБЪЕКТИ, МАНБАЛАРИ ВА АҲАМИЯТИ

Тарихий фонетика ўзбек тили унли ва ундosh товушларининг тур-ла даврлардаги тараққиёти, ҳар бир тараққиёт даври учун хоо бўл-ган фонетик система, айрим унли ва ундosh товушларнинг шаклла-ниши ва тадрижий тараққиёти, асосий фонетик қонуниятлар, бугун тузилишидаги тарихий ўзгаришлар каби қатор масалаларни ургана-ди ва ўргатади.

Фонетик система тилининг қурилиш (структур) бирликлари ора-сида ўзининг ўзгарувчанлиги билан лекоикадан кейин иккинчи ўрин-да туради. Бунинг сабаби шундаки, тилининг ички ривожланиш қону-ниятлари, ташқи муҳит – қўшни тиллар, жамият ва фан=техниканинг ривож, янги=янги сўзларнинг кириб келиши тилининг фонетик қури-лишга тез таъсир қилади. Кейинги 40–50 йил ичидагина ўзбек ти-ли фонетик қурилишида кескин ўзгариш юз берганлигини тилшунос махсус тадқиқотсиз ҳам сеза олади. Яқин ўтмишда цеҳ, цирк, сту-дент каби русча=байнаммилал сўзларни сеҳ, сирк, истуден(т) си-фатида талаффуз этиш мумкин эди, ҳозирги адабий талаффуз эса бунга йўл қўймайди. Урғу юситасида от (академик) ва сифатларни (академик) фарқлаш ҳам ўзбек тили учун янги ҳодисадир. Минг йилдан ортиқроқ даврни ўз ичига олган ўзбек тили тарихида бун-дай ўзгаришлар жуда кўп содир бўлган. Шунинг учун ҳозирги ўз-бек тилининг фонетик системаси тилимиз учун асос бўлган X–XI аср ёзма ёдгорликлари ёки Навоий асарлари тилидан анчагина фарқ қилади. Бу ўзгаришларни – ҳозирги ўзбек тили фонетик сис-темасининг узоқ ўтмишдан бугунга қадар босиб ўтган йўлини ур-ганиш ўзбек тили тарихий фонетикасининг тадқиқот объектини таш-кил этади.

Тилдаги ўзгаришлар бирданига – бир=икки йил орасида эмас, балки аста=секинлик билан узоқ давр давомида содир бўлади. Даст-лаб онда=сонда учрайдиган ҳодисалар, фонетик вариантлар, ёнма-ён қўлланишлар аста=секин қонуниятга айланади. Шунинг учун ҳар бир даврдаги тил шу тилда сўзловчилар учун ўзгармаодай, барқа-рордай туюлади. Ваҳоланки, тилда тараққиёт ва ўзгариш жараёни ҳеч қачон тўхтамайди. Ўзбек тили эса бир неча тараққиёт даври-ни бошдан кечирди ва ҳар бир даврнинг ўзига хос қонуниятлари, фонетик системаси бор. Ҳар бир тараққиёт даври учун хоо бўлган

фонетик системани тиклаш, тасвирлаш каби масалалар ҳам ўзбек тилининг тарихий фонетикасида ўрганилади.

Ўзбек тилининг турли тараққиёт даврларида яратилган ёзма ёдгорликлар, илмий ва бадиий асарлар тарихий=фонетик тадқиқот учун энг асосий манба вазифасини ўтайди, чунки ҳар бир ёзма ёдгорликда шу ёдгорлик яратилган давр тили ўз аксини топади. Ҳар бир ёзма ёдгорликни атрофлича ўрганиш асосида шу ёдгорлик яратилган даврдаги ўзбек тилининг хусусиятлари, жумладан, фонетик қонуниятларини аниқлаш мумкин.

Ўзбек классик адабиётида шърий жанрнинг кенг ривожланганлиги, қофияда ўзаро фонетик ўхшаш сўзларнинг ишлатилиши, шаклдошликка асосланиб ёзиладиган туюқ жанрининг мавжудлиги фонетик тадқиқотга маълум даражада имкон беради. Турли тараққиёт даврларида ёзилган асарлар тилининг фонетик хусусиятларини қиёслаш асосида эса ўзбек тили фонетик системасининг тараққиёт йўлини аниқлаш мумкин. Лекин биз утмиш даврлар талаффузини бевосита кузатиш имкониятидан маҳруммиз. Ўз навбатида, ёзув ҳам талаффузни тула=тўқис акс эттирмаган, шу сабабли тарихий фонетикани ўрганиш катта тўсиқларга учрайди. Таъкидлаш лозимки, ўзбек тили тарихий фонетикасини ўрганиш жараёнида ёзма ёдгорликлар орасида филологик – тилшунослик ва адабиётшунослик (айниқса, аруз вазнига ва қофияга доир) асарлари беқиёс аҳамиятга эга. Чунки бундай асарларда тадқиқотчи олим ўзи билган ва тасвирлаётган тилнинг фонетик хусусиятлари, у ёки бу оўзининг талаффуз шаклини маълум даражада тасвирлаб беради. Маҳмуд Қошғарий (XI аср)нинг "Девону луғатит=турк" ("Туркий сўзлар девони"), Абу Хайённинг (XII аср) "Китобул=идрок лил=лисонул=атрок" ("Туркларнинг тили бўйича идрок китоби"), Алишер Навоийнинг (XV аср) "Муҳокаматул=луғатайн" ("Икки тил муҳокамаси"), "Мезонул=авзон" ("Вазнлар улчови"), Заҳириддин Бобурнинг (XVI аср) "Мухтасар", Толеъ Хиравийнинг (XVI аср) "Бадоеул=луғат" ("Сўзнинг бадиийлиги"), Мирза Маҳдихоннинг (XVII аср) "Мабониул=луғат" ("Сўзлар баённомаси") грамматикаси ва "Санглоҳ" ("Тошлоқ") луғати, Ҳатҳ Али Қожарийнинг (XIX аср) "Луғати атроқия" ("Туркий сўзлар") каби асарларидаги ноёб фонетик маълумот ва изоҳлар ўзбек тили тарихий фонетикасини ўрганиш учун энг муҳим ҳамда муътабар манбалар саналади.

Ёзма ёдгорликлардан ташқари, ўзбек тили тарихий фонетикасини ўрганиш учун ҳозирги ўзбек шевалари, ўзбек тилига қариндош бўлган бошқа туркий тиллар, айниқса, қўшни уйғур, қozoқ, қорақалпоқ, туркман тилларининг ҳодисалари ҳам катта аҳамиятга эга. Ўзбек тили фонетик системасидан чиқиб кетган қатор ҳодисалар (олд ва орқа қатор унлиларнинг фонологик фарқи, чузиқ ва қисқа унлилар, уйғунлик (сингармонизм) ҳодисаси, товуш алмашинувлари) ўзбек шеваларида ҳамда бошқа туркий тилларда сақланган ва ривожланган. Ўзбек шевалари ва бошқа туркий тилларда сақланган қонуниятлар эса бир замонлар ўзбек тилида ҳам мавжуд бўлган деб тахмин этиш мумкин. Ёзма ёдгорликлар маълумотлари буни маълум даражада тасдиқласа, бундай қонуниятлар ўзбек тили тарихига ҳам ҳосилитига шубҳа қолмайди.

Ўзбек тили тарихий фонетикаси ва грамматикасини билиш она тили ва адабиёт мутахассислари учун катта назарий ва амалий аҳамиятга эга, чунки, Ф.Энгельс айтганидек, "она тилининг вужудга келиши ва аста-секин ривожланиши кузатиб борилган тақдирдагина "она тилининг материя ва формаси" тушунарли бўлади"¹. Ўрта мактабда ўзбек тилини ўқитиш жараёнида ўзбек тили тарихий фонетикаси ва грамматикасини билиш зарур. Тарихий фонетика ҳозирги ўзбек тилидаги қатор фонетик хусусиятлар (сон – сана, от – ата, тўла – тўлов каби товуш алмашинувлари), бир қўшимчанинг турли фонетик вариантларда учраши (чикқан, экан, келган ва ҳ.), стилистик мақсадда қўшимчаларнинг эскирган фонетик кўринашлари ишлатилиш сабаби, фонетик ўзгаришлар заминида оўзларнинг янги маъно кашф этиш илқонияти (қуйи ва қудуқ, тизгин ва тийгин, қишлоқ ва қишлоғ) ва бошқа шу каби ҳодисаларни тушунтириб беради.

Класик адабиётимиз дурдоналарини тўғри ўқиш, тушуниш ва талқин этишни эса тарихий фонетика ва грамматикадан олинган зарур билимларсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Тарихий фонетика маълумотларини адабларимиз ва танқидчиларимиз ҳам чуқур билишлари даркор; улар тарихий асарлар яратиш жараёнида тасвирланаётган давр қаҳрамонлари нутқини тўғри, ўз давrigа мос ҳолда беришлари лозим. Ваҳоланки, айрим бадиий асарларда учраб турадиган, муаллиф томонидан давр руҳини беришга хизмат

¹Энгельс Ф. Анти-Дюринг. Тошкент, 1957, 412-бет.

қилади деб тушуниладиган келгай, қолуб каби формалар тарихан нотўғридир.

Тарихий фонетика ҳозирги ўзбек шевалари хусусиятларини тўғри изоҳлашда ва диалектал шева таъсири хатоларини бартараф этишнинг қулай усулларини ишлаб чиқишда ҳам алоҳида аҳамият каоб этади. Хатоларнинг келиб чиқиш сабабларини билиш уларнинг бартараф этиш усулларини ишлаб чиқишга имкон беради.

ЎЗБЕК ТИЛИ ТАРИХИЙ ФОНЕТИКАСИНИ ЎРГАНИШ ТАРИХИДАН

Эски туркий тилни амалий равишда ўрганишни бошлаб берган ва асари бизгача етиб келган олим Маҳмуд ибн Ҳусайн Кошғарийдир. Туркий халқлар орасидан чиққан ва ўша даврда дунёда энг илғор бўлган араб тилшунослиги ютуқлари билан чуқур танишган Кошғарий 1072-1074 йилларда ўзининг "Девону лугатит турк" асарини ёзиб тугатди. Асар араб тилини билувчиларга туркий тилни ўрганиш бўйича қўлланма сифатида яратилган. Лекин Кошғарий ўз асарида туркий адабий тилни тасвирлаш билан чекланиб қолмай, X-XI асрларда кенг тарқалган бошқа шевалар ҳақида ҳам ятрофлича маълумот беради. Ўша даврда Ўрта Осиё заминда яшаган туркий халқлар, улар тилидаги фонетик ва грамматик хусусиятлар, бу тилларнинг лугат бойлиги "Девон"да ятрофлича изоҳланган. "Девон" маълумотларини у билан деярли бир вақтда ёзилган Юсуф хоо Ҳожибнинг "Қутадғу билиг" асари тили билан солиштириш эса Маҳмуд Кошғарийнинг фикрлари ва берган маълумотлари батамом тўғри эканлигини кўрсатади. Шунинг учун эски туркий тилни ўрганиш учун энг муътабар манба мана шу "Девон" ҳисобланади.

Шунингдек, туркий тилларни ўрганишга бағишлаб ёзилган Маҳмуд Замаҳшарий (XII аср)нинг "Муқаддиматул=адаб", "Абу Ҳўйён (XIV аср)нинг "Китобул=идрок лил= лисоул=атроқ", Муханна (XIV аср)нинг "Таржумон туркий ва мўғулий ва фороний" (Ибн ном маълум, "Ат=тухфатуз=э акия фил= лугатит =туркя") муаллифи XIV аср) каби лугат ва грамматикаларда ҳам туркий тиллар фонетикасига оид қизматли маълумотлар бор.

XV асрдаги эски ўзбек тили унли товушларининг батафсил тавоифини, бу тилдаги унлилар, уларнинг фонетик кўринишлари ҳақидаги муҳим маълумотларни Алишер Навоийнинг "Муҳокаматул= лугатайн" асаридан топаёиз. Алишер Навоий ижодидан кейин эски

ўзбек тилига қизиқиш кучаяди. ХУІ асрда Ҳусайн Бойқаро буйруғи билан Толеъ Ҳиравий томонидан, асосан, Навоий асарлари асосида форсий тилда ёзилган "Бадоеул-лугат", Мирза Маҳдихоннинг "Мабонаул-лугат" грамматикаси ва "Санглох" лугати (ХУШ аср), Фатҳ Али Кожарийнинг "Лугати атрокия" (ХІХ аср), усмонли турк тилида ХУ асрда ёзилган – номи ва муаллифи маълум бўлмаганлиги сабабли лугатнинг биринчи сўзи абушқа – "қария, чол" номи билан машҳур бўлган – "Абушқа" лугати, Шайх Сулаймоннинг "Лугати чигатойи ва туркий усмоний" (ХІХ аср) асарларидаги эски ўзбек тили сўзларининг талаффуз хусусиятлари ҳақида берилган изоҳлардан ҳам ўзбек тили тарихий фонетикаси бўйича муҳим маълумотларни олиш мумкин.

Ўзбек тили тарихий фонетикасини урганишда рус ва совет туркшуносларининг ҳам хизмати катта. В.В.Радловнинг эски ўзбек тили ёдгорликлари фонетикаси бўйича ишлари, К.К.Юдахиннинг "Чигатой тилининг фонетик состави ҳақида материаллар" (1929), А.К.Боровковнинг "Алишер Навоий – эски ўзбек тилининг асосчаси" (1946); "Бадоеул-лугат". Толе Имоний Ҳиравийнинг Навоий асарларига лугати (1961), А.М.Шчербакнинг "Навоий тили" (1941), "X–XIII аср Шарқий Туркистон туркий матнлари тилининг грамматик очерки, (1961), "Эски ўзбек тили грамматикаси" (1962), "Туркий тилларнинг қиёсий фонетикаси" (1970) каби асарлари бу уринда алоҳида қайд этилиши лозим.

Ўзбек тилшуносларининг ўзбек тили тарихий фонетикаси билан қизиқишлари 60= йиллардан кейин кучаяди. Профессорлар Ф.Абдуллаев, Ғ.Абдурахмонов, А.Руостамов, Х.Дониёров эски ўзбек тили унли ва ундошлари системаси, айрим фонетик ҳодисалар бўйича қатор илмий ишларни нашр эттирдилар ва Алишер Навоий асарлари маълумотлари асосида эски ўзбек тили унлилари системаси устида тадқиқот ишлари олиб бордилар. Қ.Маҳмудов XII аср ёдгорлиги "Ҳисотул-ҳақойиқ" асарининг фонетик хусусиятларини урганиб чиқди. Ҳозирги ўзбек тили унли ва ундошларининг шаклланиш тарихини В.В.Решетов ўзининг "Ўзбек тили. I қиом. Кириш. Фонетика" (1959) китобида атрофлича ёритди.

Тилшунос ва матншунос Э.А.Умаров Толеъ Ҳиравий, Мирза Маҳдихон ва Кожарий лугатлари асосида ХУ, ХУІ ва ХІХ асрларда ўзбек тили унлиларига оид муҳим кузатишларини умумлаштириб эълон қилди. Ғ.Абдурахмонов ва А.Руостамовларнинг ўзбек тилида